

ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਸੀਆ ਵੀ-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ,

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵੂਮੈਨ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ।

ਅਬਸਟ੍ਰੈਕਟ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਨੌਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਔਰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾ-ਹਾ ਕਾਰ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੌ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਟਨੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਏ। ਪਟਨੇ ਵਿਚ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸੰਨ 1672 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੇ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ 1699 ਈ: ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੜਨ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵੀ ਰਚੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਮਾਮ ਉਮਰ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੜੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੱਡੇ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ ਉੱਥੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਸੀਏ ਵੀ ਸਨ।

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਨੌਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਪੋਹ ਸੂਦੀ ਸੱਤਵੀਂ (ਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ), 23 ਪੋਹ ਸੰਮਤ 1723 ਬਿ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਲੰਡਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਹ ਤਾਰੀਖ਼ 26 ਦਸੰਬਰ 1666 ਈ: ਬਣਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਛੋਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੱਕ, ਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਕੀਤਾ। ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਰੰਜਾਮ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਸਨ, ਸਵਾਰੀ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪਟਨੇ ਹੀ ਮਾਮਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਚੰਦ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਆਸਾਮ ਵੱਲ ਚੱਲੇ ਪਏ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਮਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢਾਕਾ (ਮੌਜੂਦਾ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ) ਵਿਚ ਮਿਲੀ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਤੁਠਾ ਸੀ (ਕਿਉਂਕਿ 32 ਸਾਲ ਤੋਂ ਸੰਤਾਨ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ) ਆਪ 1670 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਪਟਨਾ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ। ਬਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਚੰਗੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਔਰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਾਕੀ ਜਨਤਾ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੇਅੰਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਜਾ ਫਿਰ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। “ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ

ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਦਕਿ ਉਹ (ਲੋਕ) ਕਸ਼ਟ ਝੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੀ।”¹ ਸੋ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਟਨਾ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਬੜੀਆਂ ਸਾਰ ਗਰਭਿਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਅਬ ਮੈਂ ਅਪਨੀ ਕਥਾ ਬਖਾਨੇ।।

ਤਪ ਸਾਧਤ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਮੁਹਿ ਆਨੇ।।

ਹੇਮ ਕੁੰਟ ਪਰਬਤ ਹੈ ਜਹਾਂ।।

ਸਪਤ ਸ਼੍ਰਿੰਗ ਸੋਭਿਤ ਹੈ ਤਹਾਂ।।

ਸਪਤ ਸ਼੍ਰਿੰਗ ਤਹਿ ਨਾਮੁ ਕਹਾਣਾ।।

ਪੰਡ ਰਾਜ ਜਹਿ ਜੋਗੁ ਕਮਾਵਾ।।

ਤਹਿ ਹਮ ਅਧਿਕ ਤਪਸਯਾ ਸਾਧੀ।।

ਮਹਾ ਕਾਲ ਕਾਲਕਾ ਆਰਾਧੀ।।

ਇਹ ਬਿਧਿ ਕਰਤ ਤਪਸਯਾ ਭਯੇ।।

ਦੈ ਤੇ ਏਕ ਰੂਪ ਹੈ ਗਯੇ।।

ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀ-ਲੇਖਣ ਦੀ ਇੱਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਧਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਵਿਧਾ ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਬੰਧੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਹੈ। ‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ’ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, “ਹੁਕਮ ਹੋਆ, ਨਾਨਕ, ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਹੈ ਪੀਓ ਤੇ ਪਿਲਾਓ, ਬਚਨ ਕੀਤਾ, ਨਾਨਕ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤਾਈਂ ਨਿਹਾਲ ਕੀਆ ਹੈ, ਤੂੰ ਜਾਇ ਕਰ ਨਾਮ ਜਪੁ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਬੀ ਭੀ ਜਪਾਇ।।” ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, “ਨਿਰੰਕਾਰ ਕੀ ਆਗਿਆ ਆਈ- ਨਾਨਕ ਮੈਂ ਤੁਧ ਉਪਰ ਮੇਹਰਬਾਨ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਨਾਉ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪੁਰਖ ਹੈ ਤੇਰਾ ਨਾਉ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਾਹਿ ਨਾਨਕ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਇਕ ਪੰਖ ਕੀਤਾ। ਉਨ ਕੇ ਭਗਤ ਦ੍ਰਿੜਾਵਣੀ। ਧਰਮ ਦ੍ਰਿੜਾਵਣਾ। ਤਨਹਿਸਤ ਵਿਚ ਬੈਰਾਗੀ ਕਰਨੇ। ਉਦਾਸੀ ਕਰਨੇ ਨਾਹੀ।। ਮੇਰੇ ਮਾਰਗ ਕੀ ਇਹ ਹੀ ਨਿਮਾਣੀ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਜਪਾਵਣਾ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਕਾ ਸਿਮਰਨੁ, ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ, ਇਸਨਾਨ, ਦਇਆਂ, ਧਰਮ ਰਹਿਣਾ। ਸੰਜਮ ਰਖਣੇ, ਘਾਲ ਕਮਾਇ ਖਾਣਾ। ਨਿਰਲੋਭ ਰਹਿਣਾ.....।।”

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੁਪਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਹੇਮਕੁੰਟ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਸਤ ਚੋਟੀਆਂ ਉਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭੇਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਤਲੋਕ ਵਿਚ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮਾਤਲੋਕ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਪਾ। ਆਪਣਾ ਇਕ ਪੰਥ ਚਲਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਮਾਰਹਾ ਉਪਰ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਵਰਜ। ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਅਨੁਸਾਰ:

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੇ ਵਾਚ।।

ਮੈਂ ਅਪਨਾ ਸੁਤ ਤੋਹਿ ਨਿਵਾਜਾ।।

ਪੰਥ ਪ੍ਰਚਰ ਕਰਬੇ ਕਉ ਸਾਜਾ।।

ਜਾਹਿ ਤਹਾਂ ਤੈ ਧਰਮ ਚਲਾਇ।।

ਕਬੁਧਿ ਕਰਨ ਤੇ ਲੋਕ ਹਟਾਇ।।

ਤਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਮਾਰਾ ਭਯੋ ।

ਪਟਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਬਿਥੈ ਭਵ ਲਯੋ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ:

ਯਾਹੀ ਕਾਜ ਧਰਾ ਹਮ ਜਨਮੰ ।

ਸਮਝਿ ਲੇਹੁ ਸਾਧੁ ਸਭ ਮਨਮੰ ।

ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ ।

ਦੁਸਟ ਸਭਨ ਕੇ ਮੂਲ ਉਪਾਰਨ ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ, ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਅਵਤਰਿਤ ਹੋਏ। ਧਰਮ ਚਲਾਉਣਾ, ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਹਿੱਤ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਗੇ ਜੋ ਜਬਰ ਅਤੇ ਅਨਿਆਇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟ ਜਾਵੇ, ਨਿਰਭੈ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਵੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਕਲ ਮੈ ਕਰਨਹਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਲਾਧਾਰ,

ਜਗਤ ਕੇ ਉਧਾਰਬੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਯੋ ਹੈ,

ਅਸੁਰ ਸਿੰਘਾਰਬੇ ਕੇ ਦੁਰਜਨ ਕੇ ਮਾਰਬੇ ਕੋ,

ਸੰਕਟ ਨਿਵਾਰਬੇ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਬਨਾਯੋ ਹੈ,

(ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ)

ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਵਿਸਾਖੀ ਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਸੰਮਤ 1756 ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁੰਮ-ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ। 30 ਮਾਰਚ 1699 ਦੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਸਜ ਗਿਆ। ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਨੇੜੇ ਲੱਗੇ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਅੰਦਰੋਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਵਾਰ ਦੀ ਗਰਜ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਠਠੰਬਰ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਲਹੂ ਭਿੱਜੀ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਓਹੀ ਮੰਗ ਦੁਹਰਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੰਗ ਚਾਰ ਵਾਰ ਹੋਰ ਦੁਹਰਾਈ ਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਹਿੰਮਤ ਰਾਇ, ਭਾਈ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਲਗਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਇਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। 1699 ਈ: ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਵ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲਗਭਗ ਗਿਆਰਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਲੜਾਈਆਂ ਤਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਾਕੀ

ਪੰਜ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ, ਬਸਾਲੀ, ਸਰਸਾ, ਚਮਕੌਰ ਅਤੇ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ (ਮੁਕਤਸਰ) ਵਿਚ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਅਤੇ ਗੌਰਵ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਏ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਕੇ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਦੀਨੀ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਬਲਕਿ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵੀ ਭੈਭੀਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਥ-ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਪਰ ਹਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਵਕਾਰ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਢੇਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਹਥਲੇ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲੜੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ (1701 ਈਸਵੀ)

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਉਪਰੰਤ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਨ- ਇੱਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੰਚਾਇਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੇਅਰਥ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਭ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਿਛੋਂ ਦੂਰ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੇ-ਅੰਤ ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੁਢਤੀਆਂ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਹੇਠ ਇਕ ਪੱਤਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸਾਜਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚੈਨ ਨਾਲ ਸੌਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੇ:-

ਐਸਾ ਪੰਥ ਚਲਾਉਂਗੇ ਜਾਣੈਗਾ ਸਭ ਕੋਇ।

ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੇ ਚਪਲ ਮੇਂ ਤ੍ਰਿਣ ਹੋਹਿ।

ਰੜਕੇਗਾ ਵਹੁ ਦੋਹਨ ਕੇ ਸੋਇ ਨ ਸਕਹਿ ਚੈਨ।

ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੇ ਆਵੈ ਨਾਹੀ ਚੈਨ।।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਉਪਰ ਸਾਡਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਵਾ ਦਿਉ:-

ਅਬ ਹਮਰੇ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਜੈ।

ਆਨੰਦਗਢ ਹਮ ਕੇ ਲੈ ਦੀਜੈ।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ)

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਰੋਕੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਦੀਨਾ ਬੇਗ ਅਤੇ ਪੈਦੇ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਫੌਜ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਖੂਬ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਖੁਦ ਫੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੇ ਆਨੰਦਗੜ੍ਹ ਦਾ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਰਸਦ-ਪਾਣੀ ਜਾਣੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅਡੋਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸਮਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਕਿ ਜੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਣਗੇ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਵੱਸੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਨਿਰਮੋਹ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਸੋਲੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਬਸੋਲੀ ਚੱਲੇ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਉਥੇ ਵੀ ਪਿਛੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ। ਬਸੋਲੀ ਤੇ ਜਸਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ 'ਤੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਡਰ ਕੇ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਪਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਤਾਕਤ ਕਾਰਨ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਬਲਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਭੇਜੇ। ਇਹ ਫੌਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਰੋਪੜ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਧਰੋਂ ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਕਾਂਗੜਾ, ਕੁੱਲੂ, ਮੰਡੀ, ਗੁਲੇਰ, ਚੰਬਾ, ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਨਾਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਘਿਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੋੜਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਪੜਾ ਲੈ ਕੇ ਨਾਗਣੀ ਨਾਲ ਹਾਥੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫੌਜਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀਲਾ ਵਰਤਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ। ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਨਸਾਰ:-

ਕੇਤਕ ਦਿਨ ਇਹ ਭਾਂਤ ਕਰਿ ਭਯੋ ਸੰਗ੍ਰਾਮ।

ਪ੍ਰਬਲ ਭਯੋ ਤਹ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜਨ ਮਾਨੀ ਆਨ।

ਚੌਪਈ-

ਤਬ ਉਪਾਵ ਰਾਜੇ ਇਸ ਕੀਨਾ।

ਮੰਤ੍ਰੀ ਹੋ ਬੀਚਾਰ ਕਰਿ ਲੀਨਾ।

ਇਹੀ ਭਾਂਤ ਦਾਵ ਕਰ ਆਵੈ।

ਅਉਰ ਕਛੁ ਨਹੀ ਹੋਤ ਉਪਾਵੈ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ)

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣਾ ਦਾਅ ਖੋਡਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਨੰਦਗੜ੍ਹ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਲਿਖਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਰਾਤ ਅਚਾਨਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਮੁਗ਼ਲ ਫੌਜ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਚਮਕੌਰ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ। ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਦੋਵੇਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਖੜ ਗਏ। ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਗੰਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਹੇੜ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਿੰਡੇ ਦੇ ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਮਾਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਸਰਹੰਦ ਲੈ ਗਿਆ। ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਡਰਾਵੇ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹੇ। ਝੁੰਜਲਾ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 27 ਦਸੰਬਰ 1704 ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ

ਧੰਨਿ ਧੰਨਿ ਗੁਦੇਵ ਸੁਤ ਤਨ ਕੇ ਲੋਭ ਨਕੀਨ।

ਧਰਮ ਰਾਖ ਕਲ ਸੋ ਗਏ ਦਾਦੇ ਸੋ ਜਸ ਲੀਨ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ

1703 ਈ: ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਹ ਜੰਗ ਦੇ ਮੁਗਲ ਜਰਨੈਲਾਂ ਸਯਾਦ ਬੇਗੁ ਤੇ ਅਲਫ਼ ਖਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਰਨੈਲ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 2000/-ਰੁਪਏ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇਣੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਗਹਿਰਾਢ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੀ ਸਯਾਦ ਬੇਗੁ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੱਲਾ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂਜੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਲਫ਼ ਖਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਚੌਥੀ ਲੜਾਈ

ਹੁਣ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਾਸ ਤੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਜਰਨੈਲ ਸੈਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਬੀਬੀ ਨਸੀਰਾਂ ਦਾ ਸਕਾ ਭਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਚੰਗ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1704 ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗ ਹੋਈ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਚੌਥੀ ਜੰਗ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਜੰਮ ਕੇ ਲੜੀਆਂ। ਇਸਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਲਕਾਰਿਆ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਸ ਉਪਰ ਅਲੌਕਿਕ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਆ ਲੱਗਾ ਤੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਜੰਗ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਛੱਡਿਆ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਘੇਰਾ ਰਿਹਾ। ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

‘ਆਵਨ ਜਾਨ ਨ ਕੋਊ ਪਾਵੇ। ਤਹਾਂ ਰਸਤ ਕੈਸੇ ਕਰਿਆਵੇ।

ਕੇਤਕ ਦਿਨ ਬੀਤੇ ਬਿਧਿ ਯਾਹੀ। ਏਕ ਰੁਪੀਏ ਸੇਰ ਬਿਕਾਹੀ।।

ਸ਼ਹਿਰ ਨਿਵਾਸੀ ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਕੇਵਲ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀਏ ਹੀ ਘਰ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਵੀ ਤੰਗ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਹੁਆਂ ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪੋਹ 1704 ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

‘ਸਾਮਾ ਕੂਚ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਨਾ ਸਿਖਨ ਬਾਟ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦੀਨਾ।

ਸਭਨ ਪਾਂਚ ਹਥਿਆਰ ਬੰਧਾਏ, ਸਿੰਘ ਸੂਰ ਬਨਿ ਬਨਿ ਸਭ ਆਏ।।’

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ)

ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂਜੀ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਲੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸੱਚੇ ਸੁਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਵਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਧੀ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਠਣ-ਪਾਠਣ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬੇਸ਼ੱਕ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਖੁਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ। ਕਲਗੀਧਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਰਬਪੱਖੀ ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ। ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪੈਗੰਬਰ, ਧਰਮ ਰੱਖਿਅਕ, ਸੰਗੀਤ ਰਸੀਏ, ਉਹ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ, ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ, ਜੰਗੀ ਜਰਨੈਲ, ਨਿਰਕਪਟ, ਨਿਰਵੈਰ, ਨਿਰਛਲ ਤੇ ਨਿਰ ਸਵਾਰਥ ਸਨ।

ਕਲਗੀਧਰ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮਾਹਿਰ ਵੀ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ, ਬਿਹਾਰੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਬ੍ਰਿਜ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਪੈਗੰਬਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਇਸਨੂੰ ‘ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ‘ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਅਜਿਹੀ ਚਰਚਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰੀਚਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਕਾਰ ਸੂਤਰਿਕ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਸੇ ਹੋਏ ਸਨ।’ ਇਸੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤਧਾਰ ਧਾਰਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ, ਆਪਣਾ ਜਨਮ, ਵਿਦਿਆ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਤੇ ਭੰਗਾਵੀ, ਹੁਸੈਨੀ, ਨਦੋਣ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿਸੇ 1428 ਪੰਨੇ ਹਨ, ਨਾਦੇੜ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਾਕ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵਿਦਿਅਕ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਿੰ. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਰ ਵਸਤੂ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

‘ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਚੱਕਰ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਰੰਗ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਜਾਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕੁਲ:-

ਚਕ੍ਰ ਚਿਹਨ ਅਰ ਬਰਨ ਜਾਤਿਅਰ ਪਾਤਿ ਨਹਿਨ ਜਿਹ,
ਰੂਪ ਰੰਗ ਅਰ ਰੇਖ ਭੇਖ ਕੋਊ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕਤ ਕਿਹ।

“ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਇਸ ਇਕੱਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਮਿਲਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।”³

“ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਜਿੱਥੇ ਉਚ ਕਲਾਤਮਕ ਖੂਬੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰਭੈ, ਸੁਤੰਤਰ, ਦਲੇਰ ਤੇ ਜਿੰਦਾਦਿਲ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।”⁴ ਜਦੋਂ ਇਸਦੇ ਬੈਂਤ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਠ ਕੇ ਮੰਜੇ ’ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹਿਆ:-

ਮਨਮ ਕੁਸ਼ਤਹਅ ਅਮ ਕੋਹੀਆਂ ਬੁਤ ਪਰਸਤ।

ਕਿ ਆਂ ਬੁਤ ਪਰਤੰਦ ਮਨ ਬੁਤ ਸਿਕਸਤ।

ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਬੁਤ-ਸਿਕਨ ਹਨ? ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨੇ ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੱਥੇ ’ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ, “ਉਫ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ।”

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਧਿਐਲ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਰਦੋਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਉਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ:-

ਚਿ ਖੁਸ਼ ਗੁਫਤ ਫਿਰਦੋਸੀਏ ਖੁਸ਼ ਜਬਾਂ

ਸ਼ਤਾਬੀ ਬਵਦ ਕਾਰਿ ਆਹਰ ਮਨਾ।

(ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ)

ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਤੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ‘ਮਿੱਤ੍ਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ’ ਅਤੇ ‘ਦੇਹਿ ਸ਼ਿਵਾ’ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। “ਮਿੱਤ੍ਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ” ਸ਼ਬਦ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ ਬਾਣੀ ‘ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਖ਼ਿਆਲ’ ਹੈ।

ਕਲਗੀਧਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ 1670 ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1680 ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਨੰਦਪੁਰ ਆ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਇਨਾਮ ਪਾਉਂਦੇ। ਚੰਦਨ ਕਵੀ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ’ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਲਗੀਧਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 60,000 ਮੋਹਰਾਂ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ, ਉਹ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਸੋਧਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਝਾਉ ਵੀ ਦੇਂਦੇ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਆਉਣ ਉਪਰੰਤ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ‘ਬੰਦਗੀਨਾਮਾਂ’ ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੇਟ

ਕੀਤੀ। ਇਸਨੂੰ ਪੜ ਕੇ ਕਲਗੀਧਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਤੇ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸਦਾ ਨਾਉਂ ਬੰਦਗੀਨਾਮਾ ਨਹੀਂ ‘ਜ਼ਿੰਦਗੀਨਾਮਾ’ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਪਰਖਦੇ, ਪੜਚੋਲਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੀਮਤੀ ਸੁਝਾਉ ਦਿੰਦੇ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 52 ਤੋਂ 125 ਤੱਕ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉਲੱਥੇ ਵੀ ਕਰਵਾਏ।

ਜਿਥੇ ਆਪ ਉਚਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਤ ਤੇ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਉਥੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਸਨ। ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪ ਬੜੇ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਲਾ ਕਦੇ ਖੁੰਝਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਰੀ ਚੰਦ ਰਾਜੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਣ ਲਈ ਉਪਰੋਂ ਥੋਲੀਂ ਤਿੰਨ ਤੀਰ ਚਲਾਏ, ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਤੀਰ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫੌਜ ਭੱਜ ਗਈ। ਨਿਰਮੋਹੀ ਦੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਤੇ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੀਰ ਚਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਜੋਹਰ ਦਿਖਾਏ। ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਤੀਰ ਚਲਾਏ। ਜਦੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨਾਹਰ ਖਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਝਟਪਟ ਉਸਨੂੰ ਤੀਰ ਚਖਾਇਆ ਤੇ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ:-

ਚੂ ਦੀਦਸ ਕਿ ਨਾਹਰ ਬਿਆਸਦ ਬਜੰਗ
ਚਸੀਦਹ ਯਕੇ ਤੀਰਿ ਮਨ ਬੇਦਰੰਗ।

(ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ)

ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਈ ਤੀਰ ਖਾਲੀ ਨਾ ਗਿਆ, ਮੁਗ਼ਲ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਮਰਨ ਲੱਗੇ। ਆਖਰ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਰਿਆਸਤ ਉਦਮਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਆਪ ਦੀ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਏਨਾ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ ਆਪ ਚਲਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਫੌਜ ਲੜ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਸਿਉਂ ਤੀਰ ਛੱਡਦੇ ਤੇ ਕੋਈ ਤੀਰ ਖਾਲੀ ਨਾ ਜਾਂਦਾ, ਅੰਤ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਹਾਰ ਕੇ ਭੱਜਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗੋਯਾ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਤੇਸੀਫੋਸਨਾ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹਨ:

ਜਾਂ ਫ਼ਰੋਜ਼ਿ ਨਹਿਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

ਫੈਜ਼ ਹਕ ਰਾ ਬਹਿਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ।

ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਵੀ:

ਹੱਕ ਹੱਕ ਅੰਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਨਿਤਾਣੇ ਤੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵੀ ਹਨ:

ਕਾਦਰਿ ਹਰ ਕਾਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

ਬੇ ਕਸਾਂ ਰਾ ਯਾਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ।

ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਕਲਗੀਧਰ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ:

ਢਾਏ ਜਾਤੀ ਏਕਤਾ ਅਨੇਕਤਾ ਬਿਲਾਇ ਜਾਤੀ

ਹੋਵਤੀ ਕੁਚੀਲਤਾ ਕਤੇਬਨ ਕੁਰਾਨ ਕੀ।

ਪਾਪ ਹੀ ਪ੍ਰੱਕ ਜਾਤੇ ਧਰਮ ਧਸੱਕ ਜਾਤੇ

ਬਰਨ ਗਰਕ ਜਾਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਿਧਾਨ ਕੀ

ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਦੇ ਹੁਰੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੂਰ ਹੋਤੇ

ਰੀਤ ਮਿਟ ਜਾਤੀ ਕਥਾ ਬੇਦਨ ਪੁਰਾਨ ਕੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ 'ਚ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼

ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਅਤੇ ਜੋਧੇ ਦੇ ਗੁਣ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੂਰਮੇ, ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰ ਸਨ।

(History of Punjab, p.4-47)

ਕਨਿੰਘਮ

ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੱਠੇ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਗਏ।

(History of Punjab, p.75)

ਮੈਕਾਲਫ਼

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਫੌਜ ਸਾਜਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਅਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਨਾਪਾਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

(The Sikh Religion, Vol. V, p.99)

ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪੈਗੰਬਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਸਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਣ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਸਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਝਾਸਾਨੀ ਹਨ, ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਸਥੂਲ ਹਨ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਰੀ।

ਪ੍ਰੋ: ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ, ਸਰਵ-ਉੱਚ, ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਧਿਆਨੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਲਾ ਯਾਰ ਖ਼ਾਂ ਜੋਗੀ

ਕਰਤਾਰ ਕੀ ਸੁਗੰਧ ਹੈ, ਨਾਨਕ ਕੀ ਕਸਮ ਹੈ

ਜਿਤਨੀ ਭੀ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਤਾਰੀਫ਼, ਵੇਹ ਕਮ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤੇ ਸਾਰੇ ਯੁੱਧ ਵੀ ਲੇ ਤੇ ਫੌਜ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਤਾਕਤ ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਆਪਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ। ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਜ਼ੋਹਰ ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵਿਖਾਏ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਆ ਲੱਗਦੇ। ਇਕ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਜਰਨੈਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫੌਜ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਲੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਬਲਵਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਗਿਆਤ ਸਨ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਇਨਾਮ

ਪਾਉਂਦੇ। ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਉਹ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧਾਂ ਕਰਕੇ ਸੁਝਾਉ ਵੀ ਦੇਂਦੇ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਸੀਏ ਵੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਹੋਣ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. A History of Sikhs, Vol.1, p.55 ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਿੰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੀਡਾ ਸਿੰਘ।
2. ਡਾ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 87,
3. ਡਾ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 11
4. ਡਾ. ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਧਾ, ਪੰਨਾ 232.

ਸਹਾਇਕ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ

- 1 ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 2 ਇੰਦੂ ਭੁਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ (ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976.
- 3 ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੁਰਖ ਭਗਵੰਤ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1973.
- 4 ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1998.
- 5 ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ।
- 6 ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਡਾ. ਅਰਦਾਸ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1990.
- 7 ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ 1990.
- 8 ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1990.
- 9 ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998.
- 10 ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼, ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1999.
- 11 ਪ੍ਰਿੰ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਕੌੜਾ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਖਸੀਅਤ, ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼, ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2010.